

Δρ. Έλενα Σαρτόρι
Εψηφ. Επίκ. Καθηγήτρια
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Ιστορία της γραφής: για τις μεταμορφώσεις του σλαβικού αλφαβήτου στη Ρωσία

Ο πολιτισμός είναι, κατά σύμβαση, το σύνολο ιδεών, αξιών, εθίμων και κανόνων που ορίζουν τη ζωή ενός ατόμου ή ενός συλλογικού υποκειμένου, της κοινωνίας. Η κοινωνία τον διατηρεί και μεταφέρει στην διαδοχή των γενεών. Ο κύριος μοχλός αυτής της μετάδοσης είναι η ίδια η γλώσσα – στην προφορική και την γραπτή της μορφή. Ήδη στις αρχές του 19ου αιώνα ο φιλόσοφος και γλωσσολόγος Βίλχελμ φον Χούμπολτ, σημείωνε ότι ο κάθε πολιτισμός διακρίνεται από τον εθνικό του χαρακτήρα, ο οποίος αποτυπώνεται στην γλώσσα μέσω μιας συγκεκριμένης κοσμοαντίληψης¹. Από την άλλη, η γνωριμία με έναν πολιτισμό δεν είναι εφικτή χωρίς τη γνωριμία με την γραμματεία του. Η γραφή, λοιπόν, αποτελεί την δεξαμενή της γλωσσικής και της πολιτισμικής παράδοσης ενός λαού. Είναι μία από τις υποστάσεις της γλώσσας, τεκμήριο της διαχρονίας και της συγχρονίας της, ωστόσο εξελίσσεται με διαφορετικούς ρυθμούς και υπακούει σε διαφορετικούς όρους και συνθήκες, σε σχέση με την προφορική της μορφή.

1 W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin 1836.

Υπάρχουν οι εξής τύποι γραφής: ο εικονογραφικός, ο λογογραφικός, ο συλλαβικός και ο αλφαβητικός. Στον τελευταίο απεικονίζονται μεμονωμένοι φθόγγοι – είτε μόνο σύμφωνα, είτε σύμφωνα και φωνήεντα. Η πρώτη περίπτωση είναι χαρακτηριστική για τις γλώσσες, όπου τα σύμφωνα είναι φορείς της σημασίας της λέξης, ενώ τα φωνήεντα χρησιμεύουν στην κλίση ή στον σχηματισμό παραγώγων (όπως λόγου χάριν στη φοινικική). Δεν συνέβη το ίδιο στην περίπτωση της ελληνικής, το αλφάβητο της οποίας γεννήθηκε από το φοινικικό δια της μετατροπής σημασίας κάποιων σημείων, ούτε των ακόλουθων ευρωπαϊκών συστημάτων, βάση των οποίων αποτέλεσε το ελληνικό αλφάβητο – όπως το λατινικό ή το σλαβικό. Σ' αυτές τις παραδόσεις γραφής δεν υπάρχει λειτουργική διάκριση ανάμεσα στους φθόγγους, τα σύμφωνα και τα φωνήεντα, ώστε η σχέση της γλωσσικής εκφοράς και της γραφής να αποβαίνει αμεσότερη, οργανική.

Άλλον σημαντικό παράγοντα ως προς την ιδιοτυπία της γραπτής μορφής μιας γλώσσας, αποτελεί ο συγχρονισμός της με το ιστορικό πλαίσιο της εξέλιξης μιας εθνικής οντότητας. Έτσι η αναγκαιότητα για ένα σύστημα γραφής, συνθετότερο από ένα εικονογραφικό, αναδύεται με την ανάπτυξη της ταξικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης και την διαμόρφωση ενός ενιαίου συστήματος διακυβέρνησης. Οι Σλάβοι διέθεταν ένα πρωτόλειο σύστημα γραφής ήδη από το πρώτο μισό της πρώτης χιλιετίας (η λέξεις με τις σημασίες «γραφή», «ανάγνωση» είναι κοινές για όλες τις σλαβικές γλώσσες, πράγμα που τεκμηριώνει την χρήση τους πριν την

διακλάδωση των φυλών ² . Επίσης, υπάρχουν πολλές αποδείξεις ότι σε προγενέστερο χρόνο οι Σλάβοι χρησιμοποιούσαν το ελληνικό, είτε το λατινικό αλφάβητο (αντιστοιχώς προς την εκάστοτε γεωπολιτισμική και ιστορική τους γειτνίαση). Αυτές οι διεργασίες λαμβάνουν χώρα στο σλαβικό κόσμο κατά το δεύτερο μισό της πρώτης χιλιετίας. Τα πρώτα σλαβικά αλφάβητα ήταν το γλαγολιτικό και το κυριλλικό. Σύμφωνα με τον Ντμίτρι Λιχατσόφ, ο ελλειπής χαρακτήρας των διοικητικών δομών είχε ως αποτέλεσμα την ταυτόχρονη χρήση και των δύο αυτών αλφαβήτων (μαζί, ενδεχομένως και με άλλες μορφές γραφής): «...το ενιαίο αλφάβητο, που υιοθετήθηκε από την Βουλγαρία, το κυριλλικό, εδραιώνεται μόνο κατά το σχετικά ενιαίο, πρώιμο φεουδαρχικό κράτος, ενώ παλαιότερες περιόδοι παρέχουν τεκμήρια για την παρουσία και των δύο γραφών – της κυριλλικής και της γλαγολιτικής γραφής»³.

Εντούτοις, δεν μας είναι γνωστά γραπτά μνημεία, προγενέστερα του επίσημου εκχριστιανισμού. Η απαρχή της ρωσικής γραμματείας συνδέεται με τον εκχριστιανισμό την Ανατολικών Σλάβων στα τέλη του 10ου αιώνα, ενώ η διαμόρφωση και εξέλιξη της παλαιορωσικής και κατόπιν ρωσικής γραμματείας, και γενικότερα του πολιτισμού, ήταν πολύ στενά συνδεδεμένη με την χριστιανική ταυτότητα των Ρώσων. Η γραφή που επινοήθηκε από τον Κωνσταντίνο τον Φιλόσοφο, είχε ιεραποστολική λειτουργία. Μ' αυτούς τους όρους έγινε και η πρόσληψή της. Η σχέση, λοιπόν, με την έννοια του κράτους, από τη μία, και με την έννοια του ιερού, από την άλλη,

2 В.А. Истрин, 1100 лет славянской азбуки, Москва 2011⁴, 102.

3 Д.С. Лихачев, Возникновение русской литературы, Москва - Ленинград 1952, 21-22.

καθόριζε και την ταυτότητα της ρωσικής γραφής για πολλούς αιώνες.

Η εκκλησιαστική γραφή, που αποτύπωνε την παλαιοσλαβική γλώσσα, άρχισε να δέχεται επιρροές από την ζωντανή, καθομιλούμενη (παλαιορωσική) γλώσσα. Έτσι, ήδη κατά τον 12ο αιώνα εξαφανίζονται κάποια σύμβολα, που αντιστοιχούσαν σε ρινικά φωνήεντα: το *Ѧ*, το *Ѧ̆* και έπειτα το *Ѧ̇* (γιους μπολσόι). Όμως το τελευταίο γράμμα επανακάμπτει κατά τον 15ο αιώνα. Σ' αυτό συνέβαλαν δύο αλληλένδετοι παράγοντες. Κατά πρώτον, η άφιξη στη Ρωσία λογίων από το Βυζάντιο και τα Βαλκάνια. Κατά δεύτερον, μια αρχαΐζουσα στροφή, που εμπεριείχε και πολιτικές καταβολές – συνομολογούσε στο τότε κυρίαρχο ιδεολόγημα της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης. Έτσι, μαζί με το *Ѧ̇*, τον 15ο αιώνα επιστρέφουν και τα *Ѩ* (πσι), *Ѫ* (ξι), *Ѧ̆* (φιτά) και *Ѧ̇* (ίζιτσα).

Μέχρι τον 14ο αιώνα χρησιμοποιούνταν η στρογγυλόσχημη γραφή, που είχε ως πρότυπο την αντίστοιχη ελληνική γραφή του 9ου-11ου αιώνα. Και από τον 14ο, μια μεταβατική του μορφή, που αποτέλεσε και την βάση για την μετέπειτα τυπογραφική γραμματοσειρά. Το 1574, στο Λβιβ, ο Ιβάν Φιόντοροφ, που τιμάται ως ο πρώτος τυπογράφος στην Ρωσία, εξέδωσε το πρώτο αλφαβητάριο. Το πρώτο εικονογραφημένο αλφαβητάριο το εκτύπωσε ο Καριόν Ιστόμιν, προοριζόμενο για τον μέλλοντα τσάρο Πέτρο, το 1694. Η ανάπτυξη της τυπογραφίας συνέβαλε ριζικά στην διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος, στην διάδοση της παιδείας και την καλλιέργεια της πολιτισμικής ταυτότητας των Ρώσων.

Αυτό το αλφαβητάριο, παιδικό ανάγνωσμα του Μεγάλου Πέτρου, ακολουθούσε το ισχύον παράδειγμα του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα. Ήταν η εποχή του Πατριάρχη Νίκωνα, ο οποίος, στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεών του, έδωσε βάρος και στην διόρθωση των βιβλίων σύμφωνα με τα σύγχρονά του ελληνόγλωσσα πρότυπα. Το αλφάβητο που χρησιμοποιήθηκε εκείνη την περίοδο, χρησιμοποιείται μέχρι και σήμερα στην εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα. Ενώ σ' ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο, η συγκεκριμένη αντίληψη για την γραφή εξέφραζε τις σχέσεις πολιτείας - εκκλησίας, δηλαδή την δογματική ηγεμονία, και την αφοσίωση στην ορθόδοξη παράδοση.

Ρήξη ως προς την γραμμή αυτή αποτέλεσαν οι μεταρρυθμίσεις του Μεγάλου Πέτρου, που έλαβαν χώρα κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, και με τις οποίες θεσμοθετήθηκε η διάκριση ανάμεσα στην καθομιλούμενη ρωσική και την εκκλησιαστική γλώσσα.

Αυτός ο μεγάλος ανανεωτής της ρωσικής κοινωνίας και των μηχανισμών διακυβέρνησης είχε ως πρότυπο, όπως είναι ευρέως γνωστό, το δυτικό παράδειγμα. Σημειωτέον, ότι παρά την νεωτεριστική της φύση, η νέα γραμματοσειρά, που εκπονήθηκε στο Άμστερνταμ (την περίοδο 1707 - 1708), συνιστούσε την μέση οδό, διότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα μεταξύ των μορφωμένων Ρώσων διαδόθηκε η τάση για γραφή με λατινικούς χαρακτήρες. Από την άλλη, ο συγκεκριμένος νεωτερισμός του Πέτρου εκσυγχρόνισε και την αισθητική των εκδόσεων της εποχής. Έτσι, ένας από τους πιο κρίσιμους σταθμούς στην ιστορία του ρωσικού

πολιτισμού κληροδότησε και την νέα αισθητική αντίληψη για το βιβλίο.

Η πρώτη παρέμβαση ήταν η εξάλειψη των γραμμάτων που αποτελούσαν δάνεια από το ελληνικό αλφάβητο, που ήδη από την αρχή δεν υπηρετήσαν την απόδοση του σλαβικού λόγου, καθώς και γραμμάτων που περιέπεσαν σε αχρησία κατά την εξελικτική πορεία της ρωσικής γλώσσας. Πρόκειται για εννέα γράμματα, από τα οποία, κατά την στοιχειοθέτηση της πρώτης νέας γραμματοσειράς, ο Πέτρος αφαίρεσε τα οκτώ: το *Ψ*, το *Ѣ*, το *Ф* (φερτ, [F]), το *Ѵ*, το *Ѷ* (ομέγκα), ένα από τα δύο γράμματα της κυριλλικής για τον φθόγγο [I] (το *И*, *ίζε*), ένα από τα κυριλλικά [Z] (το *З*, *ζεμλιά*), το *Ѣ* (γιατ') και το *Ѧ* (γιους μάλι). Αφησε, λοιπόν το *І* το *Ѥ* [Z] και το *Ѧ* ([F]), αλλά επανέφερε μερικά από τα παραπάνω γράμματα το 1710. Γι' αυτό και η εκδοτική παραγωγή της περιόδου 1711 – 1735 παρουσιάζει διαφοροποιήσεις στην χρήση του αλφαβήτου. Ακολούθησαν κάποιες ρυθμιστικές πράξεις της Ακαδημίας Επιστημών, με την τελευταία να πραγματοποιείται το 1735, όταν αποσύρθηκαν οριστικά τα *Ѣ*, *ѣ* και *Ѧ*. Το 1738 κωδικοποιήθηκε η χρήση του *І* σε συγκεκριμένες θέσεις: έτσι οι δύο σημασίες της λέξης «мир» (κατά την τρέχουσα ορθογραφία) – «ειρήνη» και «οικουμένη» – διαφοροποιήθηκαν ορθογραφικά. Ωστόσο το 1758 η Ακαδημία επανέφερε το *Ѵ*, και στο ρωσικό αλφάβητο απέμειναν τέσσερα «περιττά» γράμματα – το *Ѣ*, το *ѣ*, το *Ѥ* και το *Ѧ*, η χρήση των οποίων έπρεπε να αποστηθίζεται.

Αυτοί οι χαρακτήρες αποσύρθηκαν κατά την επόμενη μεγάλη μεταρρύθμιση, που επισυνέβη το 1917-1918. Άλλο σημαντικό αποτέλεσμα της μεταρρύθμισης της εποχής

ήταν η αλλαγή της χρήσης των γραμμάτων Ъ (γερ) и Ь (γερ'), τα οποία είχαν απωλέσει την φωνολογική τους αντιστοίχιση ήδη κατά τον 13ο αιώνα. Χρησιμοποιούνται απλώς ως σημεία και μέχρι σήμερα, χωρίς να αποδίδουν κάποιο φθόγγο.

Παρότι ότι οι αλλαγές του συστήματος γραφής συμπίπτουν, όπως διαπιστώνουμε, με κρίσιμες μεταβολές στα πεδία του πολιτισμού και της διακυβέρνησης, τίθεται ένας όρος για την υλοποίησή τους. Πρέπει να προηγηθεί προετοιμασία, ζύμωση, ώστε αυτές να γίνουν αποδεκτές. Έτσι συνέβη και με την μεταρρύθμιση του 1918, η οποία, παρά την χρονολογία της, δεν συνιστά πρωτοβουλία του τότε επελαύνοντος πολιτειακού συστήματος. Η αναγκαιότητά της υπήρξε ήδη αντικείμενο διαβούλευσης από τα τέλη του 19ου αιώνα, ενώ η πρώτη αρμόδια επιτροπή της Ακαδημίας Επιστημών συστάθηκε το 1904⁴.

Η ετοιμότητα της κοινωνίας για αλλαγή αποτυπώθηκε, βέβαια, και στην γραμματεία. Ας ανακαλέσουμε ένα παράδειγμα από την αλληλογραφία του γνωστού συγγραφέα Αντόν Τσέχοφ. Υπέγραψε μία από τις επιστολές του προς τον αδελφό του «Tuus брать A. Чехов», (με το Ъ και το Ь), για να υποδηλώσει μ' αυτό το γλωσσικό και σημειογραφικό παίγνιο την ρωσική φωνητική απόδοση, αλλά και την αναλόγως υποδηλούμενη παιδεία του γράφοντος. Αυτό είναι και το παράδειγμα αναφέρει ο συγγραφέας και φιλόλογος Λεβ Ουσπένσκι, σχετικά με το γράμμα γιατί, και τους προβληματισμούς που γεννούσε στις αρχές του 20ού αιώνα. Άλλη μια ενδιαφέρουσα αναφορά από τον ίδιο είναι η εξής:

4 Αναλυτικά για τις μεταβολές στο σύστημα του ρωσικού αλφαβήτου βλ.: Истрия, там же, 160-167.

στις σελίδες του συμβολιστικού περιοδικού λόγου και τέχνης *Απόλλων*, που κυκλοφόρησε τα χρόνια 1909–1917, κάποιος επ' ονόματι Β. Τσουντόβσκι, εκ μέρους της τάξης των ευγενών και των διανοουμένων, δήλωνε την ετοιμότητα να παραχωρήσει όλα τα κτήματα, περιουσίες και προνόμια στον λαό, όμως ο ίδιος, όπως έλεγε, και οι ομοϊδεάτες του, ούτε κατά διάνοια δεν επρόκειτο να αποποιηθούν, έναντι οιοδήποτε τιμήματος, το *γιατ'* της γλώσσας του Πούσκιν⁵.

Όπως γνωρίζουμε, το 1917 χάθηκαν και το εν λόγω γράμμα, και το καθεστώς της ιδιοκτησίας. Ωστόσο η κυριλλική γραφή συνέχισε να παίρνει νέες μορφές στην γραφή των νεοπροσλήπτων εθνοτήτων στο νέο κράτος.

Στην αρχή, βέβαια, γι' αυτές τις ανάγκες υιοθετήθηκε το λατινικό αλφάβητο, όμως από τα μέσα της δεκαετίας του '30, με πρωτοβουλία των ίδιων των εθνικών δημοκρατιών, υιοθετήθηκε η κυριλλική γραφή για όλες τις εθνικές γραφές της Σοβιετικής Ένωσης, με εξαίρεση μόνο τις δημοκρατίες της Γεωργίας, της Αρμενίας, καθώς και των χωρών της Βαλτικής. Για τις ανάγκες αυτών των γλωσσών, μη σλαβικών κατά πλειονότητα, δημιουργήθηκαν ειδικοί χαρακτήρες.

Κατά την μετασοβιετική περίοδο παρατηρείται μια τάση μεταστροφής προς το λατινικό αλφάβητο, όπως έγινε επισήμως στο Αζερμπαϊτζάν, στο Ουζμπεκιστάν, και το 2017 δρομολογήθηκε στο Καζακστάν, με σχετικό διάταγμα του προέδρου αυτής της χώρας, ο οποίος επικαλέστηκε την οικουμενική επικράτηση της λατινικής.

Ας γυρίσουμε όμως εκατό χρόνια πριν. Στις 23 Δεκεμβρίου του 1917 η εφημερίδα *Ιζβέστια* δημοσίευε το

5 Л.В. Успенский, По закону буквы, Москва 1973, 68.

διάταγμα για τη μεταρρύθμιση της ρωσικής ορθογραφίας, που κατέστησε νόμο του κράτους την επί πενταετία αδρανή πρόταση της εισηγητικής επιτροπής. Μετά το 1918 χάθηκαν από τα συγγραφόμενα κείμενα τα γράμματα *Ѡ, Ѣ, І*, καταργήθηκε το *Ѥ* στο τέλος των λέξεων μετά από σκληρό σύμφωνο. Το *Ѧ* αγνοήθηκε στις νομικές διατάξεις, αλλά στην πραγματικότητα δεν χρησιμοποιούνταν πια. Για ένα διάστημα λίγων ετών εξέλιπε και το σήμερα καλούμενο *σκληρό σημείο (Ѧ)*, και την θέση του πήρε η απόστροφος, γιατί εγκαταλείφθηκε στην πρακτική της τυπογραφίας το αντίστοιχο τυπογραφικό, με την κατάργηση του τελικού *γερ*. Με την πάροδο του χρόνου, τα πράγματα, κατά το σύνηθες, εξομαλύνθηκαν.

Το 1919 η Γλωσσολογική Εταιρεία του Πανεπιστημίου της Μόσχας έλαβε αίτημα του επιστημονικού τμήματος του Λαϊκού Επιτροπάτου για την Παιδεία να εξεταστεί η δυνατότητα της εισαγωγής της λατινικής γραφής με σκοπό την ενίσχυση των διεθνών πολιτιστικών δεσμών. Οι ειδικοί αποφάνθηκαν ότι αυτό θα οδηγούσε σε ρήξη με την ρωσική πολιτισμική παράδοση. Και αυτό θεωρήθηκε κάθε άλλο παρά θεμιτό.

Η επανάσταση του 1917 έλαβε χώρα υπό την επίδραση βαθύτερων κοινωνικών μετασχηματισμών. Το πνεύμα της μεταβατικότητας, η ιστορική εμπειρία ενός ορόσημου, εκδηλώθηκαν στον ρωσικό πολιτισμό με ποικίλες ανανεωτικές τάσεις στην τέχνη. Αυτό το φαινόμενο της καλλιτεχνικής παραγωγής, που αποκλήθηκε αργότερα «ρωσική πρωτοπορία», χρήζει ομολογουμένως ιδιαίτερης αναφοράς. Εν συντομία, όμως, πρέπει να αναφερθεί ότι βάση αυτής της τέχνης αποτέλεσε η αναζήτηση εκείνων των εκφραστικών μέσων που θα

αποτύπωναν μια νέα κοσμοαντίληψη, προϊόν της καινοφανούς πραγματικότητας, που αναδύθηκε στο μεταίχμιο των δύο αιώνων. Είναι σημαντικό, ότι για πολλούς καλλιτέχνες το έργο ταυτίστηκε με τη ζωή, επομένως και η ανανέωση στην τέχνη ισοδυναμούσε με την ανανέωση της περιρέουσας πραγματικότητας. Σε αντίθεση, όμως προς τους Ιταλούς π.χ. φουτουριστές, οι Ρώσοι προσέγγισαν εκ νέου την εθνική τους παράδοση, μετουσιώνοντας την λαϊκή και την θρησκευτική τέχνη και λόγο. Τρόπον τινά οι καλλιτέχνες αυτοί λειτούργησαν ως κατ' αναλογία ιεραπόστολοι.

Μέσα από αυτό το πνεύμα της ανανέωσης πρέπει να προσλαμβάνεται ο τίτλος του ποιήματος του Βλαντίμιρ Μαγιακόφσκι «Война и мир», που ακούγεται σαν ομώνυμο του «Πόλεμος και Ειρήνη» του Λέοντα Τολστόι, αλλά σημαίνει κάτι διαφορετικό: «Πόλεμος και Οικουμένη» (με την γραφή της λέξης мир διαφοροποιημένη).

Εν κατακλείδι, ας αναφερθεί ένα άλλο παράδειγμα, που αποτελεί τεκμήριο πολιτισμικής μεταστροφής και γενικότερα της νέας κοσμοαντίληψης εκείνης της εποχής, αλλά ταυτόχρονα και των νεωτεριστικών τάσεων στην τέχνη και την λογοτεχνία, όπως αυτές αντανακλώνται στη γραφή. Το 1914 ο νεαρός τότε, και μελλοντικά σημαίνουσα μορφή της γλωσσολογίας, Ρομάν Γιάκομπσον επιστολογραφούσε προς έναν έτερο επιφανή εκπρόσωπο της ρωσικής λογοτεχνίας εκείνης της περιόδου, τον Βελιμίρ Χλέμπνικοφ. Απαντώντας στο παράπονο του τελευταίου για την ανεπάρκεια των διαθέσιμων γραμμάτων προς χρήση στην γραφή της ποίησης, του πρότεινε νέους χαρακτήρες, σχεδιάζοντάς τους κατά τον τρόπο της σημειογραφίας των

Έλενα Σαρτόρι

μουσικών συγχορδιών, αλλά και ακολουθώντας τα πρότυπα της σλαβικής γραφής.

About the author

Elena Sartori studied Letters at Lomonosov Moscow State University (Departments of Slavic, Byzantine and Modern Greek Studies). She received her Ph.D. from the School of Philology of Aristotle University of Thessaloniki, on the subject of the modernist magazine “Το 3ο Μάτι (1935-1937)”. Her scholarly interests cover the areas of Cultural Studies and Translation Studies, focusing on the interrelation between Greek and Slavic traditions. She is currently a lecturer at the Department of Russian Language and Literature and Slavic Studies at the National and Kapodistrian University of Athens.